

SOCIALINĖS ANTROPOLOGIJOS IR ETNOLOGIJOS STUDIJOS

LIETUVOS

24(33)

2024

ETNOLOGIJA

LITHUANIAN ETHNOLOGY

STUDIES IN SOCIAL ANTHROPOLOGY AND ETHNOLOGY

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

VILNIUS 2024

REDAKTORIŲ KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

Vyriausioji redaktorė / Editor-in-Chief

Vida Savoniakaitė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Redaktorių kolegijos sekretorė / Assistant Editor:

Danguolė Švidinskaitė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Tarptautinė patarėjų taryba / International Advisory Board:

Auksuolė Čepaitienė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Vytis Čiubrinskas

Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Jonathan Friedman

Kalifornijos universitetas / University of California, San Diego, USA

Anna Gomóła

Silezijos universitetas Katowicuose / University of Silesia in Katowice, Poland

Chris Hann

Maxo Plancko socialinės antropologijos institutas / Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle / Saale, Germany

Neringa Klumbytė

Majamio universitetas / Miami University, Ohio, USA

Ullrich Kockel

Aukštumų ir salų universitetas / University of the Highlands and Islands, Kirkwall, UK

Adam Jonathan Kuper

Londono ekonomikos mokykla / London School of Economics, UK

Orvar Löfgren

Lundo universitetas / Lund University, Sweden

Jonas Mardosa

Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Frederico Delgado Rosa

NOVA universitetas Lisabonoje / NOVA University Lisbon, Portugal

Žilvytis Šaknys

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Leidyklos adresas / Address of the Publisher:

Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, LT-01101 Vilnius

<www.istorija.lt>

Redaktorių kolegijos kontaktai / Editorial inquiries:

El. paštas / E-mail: etnolog@istorija.lt

Žurnalas registruotas / The Journal is indexed in:

European Reference Index for the Humanities (ERIH)

EBSCO Publishing: Academic Search Complete, Academic Search Ultimate,

Energy and Power Source, SocINDEX with Full Text, Sociology Source Ultimate

Modern Language Association (MLA) International Bibliography

Scopus

Leidybą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą (Sutartis Nr. S- LIP-22-43)

TURINYS / CONTENTS

Pratarmė (<i>Vida Savoniakaitė</i>)	5
Editorial (<i>Vida Savoniakaitė</i>)	11

Straipsniai / Articles

Adam Kuper

The Cosmopolitan Museum	17
Kosmopolitinis muziejus. Santrauka	23

Dovilė Grickevičiūtė

The Cambodian Genocide: Historical Knowledge and Development among Second and Third-Generation Democratic Kampuchean Regime Survivors	27
Kambodžos genocidas, istorinės žinios bei antrosios ir trečiosios Demokratinės Kampučijos režimą išgyvenusių kartų raida. Santrauka	54

Giedrė Buivytė-Jokūbauskienė

Apkalbos: bendruomeninė funkcija, asmeninė patirtis ir motyvai meilės dainose	57
Gossip: The Community Function, Personal Experience and Motifs in Love Songs. Summary	76

Darius Daukšas

Lietuvos lenkų identiteto konstravimas periodikoje: nuo etninės grupės iki nacijos?	79
Constructing the Lithuanian-Polish Identity in the Periodical Press: From Ethnic Group to Nation? Summary	106

Teminis skyrius: Iš Lietuvos etnologijos istorijos / Special Section: From the History of Lithuanian Ethnology

Žilvytis Šaknys

Įvertinant etnologijos šaltinius: Vilniaus krašto lietuvių kalendorinės šventės jaunimo spaudos ir lauko tyrimų požiūriu	109
Evaluating Ethnological Sources: Lithuanian Calendar Feasts in the Vilnius Region in the Youth Press and in Field Research. Summary	134

Irma Šidiškienė

Lituanistinių tyrimų pulsas Antano Mažiulio recenzijose: dalykinė kritika	137
The Pulse of Lithuanian Studies in Antanas Mažiulis' Reviews: A Subject Criticism. Summary	163

Rasa Paukštytė-Šaknienė

Etnologinių šeimos papročių tyrimų teminė, probleminė bei metodologinė plėtra atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę	167
The Thematic, Problematic and Methodological Evolution of Ethnological Studies of Family Customs since the Restoration of Lithuania's Independence. Summary	198

Knygų recenzijos / Book Reviews

Rasa Navickaitė. Marija Gimbutas: Transnational Biography, Feminist Reception, and the Controversy of Goddess Archaeology (<i>Neringa Klumbytė</i>)	201
Elvyra Usačiovaitė. Asmenybė ir simbolis (<i>Romualdas Juzefovičius</i>)	205
Iš praeities šaknų. Senovės baltų kultūra 11. E. Usačiovaitė (sud.) (<i>Jūratė Šlekonytė</i>)	210
Nijolė Laurinkienė. The God Perkūnas of the Ancient Lithuanians in Language, Folklore, and Historical Sources (<i>Rimantas Balsys</i>)	215
Libertas Klimka. Matuojant neaprėpiamą laiką (<i>Venantas Mačiekus</i>)	219

In Memoriam

Netekome profesorės Irenos Reginos Merkienės (1937–2024) (<i>Žilvytis Šaknys</i>)	222

Laikrodininkystės enciklopedija

Libertas Klimka. **Matuojant neaprepiamą laiką**. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023. 327 p: iliustr. ISBN: 9786094780769

Prof. Liberto Klimkos *Matuojant neaprepiamą laiką* yra lengvai plunksną valdančio erudito parengta laiko matavimo ir laikrodininkystės enciklopedija. Joje pasakojama laikrodininkystės istorija nuo 2500 m. prieš Kristų senovės egiptiečių ir kinų jau naudotų saulės laikrodžių, didžiojo viduramžių išradimo – mechaninio laikrodžio ir jo tobulinimo – iki mūsų dienų atominio laikrodžio. Vertinga knygos savybė yra ta, kad autorius, kalbėdamas apie laikrodininkystės istoriją, atskirus jos etapus iliustruoja lietuviška medžiaga. Antai, aprašydamas švytuoklės, kuri mechaninio laikrodžio tikslumą padidino beveik dešimt kartų, pritaikymą laikrodžiui, autorius pasakoja apie Vilniaus universiteto auklėtinį, matematiką ir mechaniką Adamą Adamandą Kochanskį, kuriam kartu su olandu Kristianu Heigensu priklausio kišeniniam laikrodžiui pritaikytos švytuoklės (*balansyro*) išradimo prioritetas (p. 71–78).

Net trys knygos skyriai (II, III ir IV) iš šešių skirti Lietuvai: pirmiesiems laikrodžiams Lietuvoje (p. 103–156), Vilniaus laikrodžiams (p. 157–194) ir Lietuvos miestų ir miestelių laikrodžiams (p. 195–258).

Mechaninio laikrodžio tobulinimo istorija turėtų būti įdomi besidomintiems inžinerijos istorija. Mūsų tikslas – atkreipti dėmesį į knygoje skelbiamą lietuvių etnografinę medžiagą. Pagrįstas yra autoriaus teiginys tolimoje praeityje buvus devynių dienų savaitę. Trys tokios savaitės sudarė Mėnulio mėnesį, astronomų vadinamą

sideriniu (p. 16). Buvusi didelė mėnulio fazių pavadinimų įvairovė (p. 17). Trys naktys, kada mėnulio iš viso nematyti dangaus skliaute, buvo vadinamos šitaip: *Tuštuma, Tuštimas, Tuščia, Tarpijos, Suvar-tai, Persivertimas, Dykumas, Mainai*. Mūsų tradicinėje kultūroje šios dienos labai svarbios sėjos papročiams, oro spėjimams. Vos pasirodžiusi jauno mėnulio juostelė – *Riekelytė, Ripkelytė, Ragučiai*. Vėliau – *Jaunas, Jaunutis, Jaunaitis*. *Pilnatis* dar buvo vadinama *Pilnija, Pilnaitis, Pilnutis, Pilnis*. Pradedantis siaurėti Mėnulio pilnatis diskas – *Paraiža, Parizimas, Griūnus*. Kada mėnulio diskas susiaurėja iki pusės – *Delčia, Delčius, Pusedilis, Senas*. Ir kada mėnulio lieka siaura juostelė – *Delčiagalys, Seno galas, Senagalys, Senugalys, Galadelčis, Galas mėnesio*.

Vienose šalyse paros valandos skaičiuojamos pradedant nuo vidurdienio, kitose – kaip ir Lietuvoje – nuo vidurnakčio. Lietuvoje šnekamojoje kalboje dar patikslinama, dienos ar nakties valandos turimos galvoje (p. 24).

Krikščioniškasis pasaulis perėmė romėnišką kalendorių su mėnesių pavadinimais. Savus mėnesių pavadinimus Europoje išsaugojo lietuviai ir kai kurios slavų tautos – baltarusiai, čekai, lenkai, ukrainiečiai (p. 33). Senoviški mėnesių pavadinimai atitinka pagrindinius sezonų kaitos požymius bei ūkio darbų terminus. Štai kokie mėnesių pavadinimai užfiksuoti pirmuosiuose lietuviškuose kalendoriuose: sausis – *pusčius* (nes vėjas supūsto pusnis), *didžiojo rago* (nes briedžiai jau numetę ragus); vasaris – *mažasis rago, pridėtinis*; kovas – *balandų, karvelinis*; balandis – *Velykų, sultekis, mildovynis*; gegužė – *žiedis, sėmenis, sėjinis*; birželis – *visjavis, pūdymo, kirmėlius*; liepa – *liepžiedis, šienapjūtis*; rugpjūtis – *šilius, degėsis, pjūtis*; rugsėjis – *viržių, dagos, rujos, paukštlėkis*; spalio – *visagavis*,

septintinis; lapkritis – *vėlių, gruodinis*; gruodis – *Kalėdų, siekis* (p. 35).

Pirmasis žodį „laikrodis“ savo raštuose pavartojo Simonas Daukantas (p. 257). Iki tol lietuviai laikrodį vadino skoliniais iš kaimynų – *adinyku, ziegoriumi, cibuliu* (kišeninį laikrodį) (p. 79). Daukantas aprašė ir lietuviškame kaime vartojamus paros dalių pavadinimus: *sambrėškis* (ryto prietema; dar neišaušus), *švinta, prašvito, vokesnis* (laikas prieš pat saulės tekėjimą), *saulėtekis; brėkšta* (temsta), *santėmis* (vakaro sutemos, prieš mėnuliui patekant); *sutemo, vakaras, nuovakarės* (vėlus vakaras, išvakarės), *išvakarės* (vakaras prieš kitą dieną), *naktovidas* (nakties vidurys, vidunaktis), *įmygis* (pats kietasis miegas), *pirmieji gaidžiai, antrieji gaidžiai* (tarp pirmųjų ir antrųjų gaidžių apie 2 val. intervalas), *prieš aušrą, aušta; švinta, mažoji pusrytėlė, išaušo, saulėtekis, didysis pusrytis, priešpietis, pietai; pusdienis, pokaitis* (vidudienio poilsio laikas), *po pusdienio, po pokaičio, pavakarė* (laikas apie vakarą, prieš temstant), *mažoji pavakarėlė* (laikas tarp pavakarės ir saulės nusileidimo), *vakarop, saulėlydis* (p. 257).

Autorius įdomiai aprašo Vilniaus amatininkų cechų tradicijas. 1663 m. šaltkalviai ir laikrodininkai atsiskyrė nuo kalvių ir sudarė atskirą cechą (p. 125), 1772 m. susikūrė laikrodininkų cechas, turėjęs 17 meistrų. 1885 m. krikščionių ir žydų laikrodininkų cechai susivienijo (p. 127). 1795 m. Vilniuje buvo 38 amatininkų cechai, kuriuose dirbo 860 meistrų. Amatininkų cechų statutai reguliavo cecho meistrams privalomų sueigų skaičių. Amatininkas, metus ir šešias savaites nesilankęs cecho sueigose, buvo šalinamas iš cecho (p. 120). Pavėlavęs ar į sueigą su ginklu atėjęs amatininkas buvo baudžiamas ketvirčiu akmens (senovinis masės matavimo vienetas, Lietuvoje apie 15 kg) vaško (p. 122).

Vilnietis laikrodininkas Jokūbas Gierkė, gaminęs laikrodžius 1616–1664 m., vienintelis iš Lietuvos yra įtrauktas į geriausių pasaulio laikrodininkų žinyną. Jis panaudojo beveik viską, ką laikrodininkystė buvo pasiekusi iki švytuoklės pritaikymo laikrodžiams (p. 132–133). Kolekcininkų pastangomis du Jokūbo Gierkės pagaminti laikrodžiai grįžo į Vilnių.

Tikriausiai dažną sudomins gėlių ir paukščių laikrodžiai, kai laikas nustatomas pagal tam tikros rūšies gėlės žiedo prasiskleidimą ar paukščio pirmąjį čiulbesį vasarvidžio rytą (p. 155). Pvz., stebėjimais nustatyta, kad anksčiausiai, 3 val., sučiulba strazdas giesmininkas, 3 val. ir 10 min. – liepsnelė, 3 val. ir 25 min. – juodasis strazdas, 3 val. ir 30 min. – gegutė, 3 val. ir 40 min. – didžioji zylė, 3 val. ir 50 min. – pilkoji pečialinda, 4 val. – kikilis, 4 val. ir 20 min. – volungė, 5 val. – varnėnas (p. 155). Naudotis šiuo laikrodžiu galima išmokus atskirti paukščių balsus.

Miestų gyvenimą viduramžiais reguliavo rotušės bokšte esantis laikrodis. Autorius vaizdžiai apibūdina šio laikrodžio vaidmenį miesto gyvenime: „Pagal laikrodžio dūžius rytmetį atsiverdavo miesto vartai, prasidėdavo prekymečiai, į pasitarimus rinkdavosi magistrato nariai [...]. Vakare dūžiai paliepdavo gesinti krosnis ir žiburius bei užverti miesto vartus“ (p. 158).

Prie Vilniaus rotušės stovėjo gėdos stulpas, vadinamas *pilotu*, prie kurio „prirakindavo nuteistąjį nuplakti rykštėmis už žodinių įžeidimų, muštynes ar smulkia vagystę“ (p. 155). To stulpo viršuje buvusi išdrožta ir prilipdyta moters galva, tikriausiai vaizdavusi teisingumo deivę Temidę. Tarp vilniečių buvo paplitęs posakis „Pabučiuoti bobą prie rotušės“, reiškęs atsiimti paskirtą bausmę (p. 155).

Kalbėdamas apie laiką, jo tėkmę, jo matavimą, laikrodžius, autorius išradingai

panaudoja lietuvių tautosaką (priežodžius, patarles, mįsles, pašmaikštavimus), kurią pateikia sugrupavę į šešias grupes: Lietuvių priežodžiai apie laiką (p. 117); Lietuvių mįslės ir pajuokavimai apie laikrodį (p. 139); Patarlės ir priežodžiai apie saulę (p.145); Priežodžiai apie laiką ir

darbą (p. 150); Žmogus ir laikas tautosakoje (p. 162); Liaudiški pašmaikštavimai apie laiką (p. 227). Kiekvienoje šių grupių yra po 20 posakių.

Knygą dar vertingesnę daro jos gale skelbiamos svarbiausios laikrodžių istorijos datos (p. 310–315).

Venantas Mačiekus
Vilniaus universitetas